

LIBAR OD LIKARIJ – LJEKARUŠA DON PETRA KAŠTELANA IZ 1776. GODINE

MANUSCRIPT CONTAINING A COLLECTION
OF MEDICAL RECIPES WRITTEN IN 1776 BY A
CATHOLIC PRIEST PETAR KAŠTELAN OF CROATIA

Nikola Kujundžić¹, Milan Glibota², Ante Škrobonja³,
Petra Gašparac¹

SUMMARY

Over the past centuries, manuscripts containing collections of folk recipes for the treatment of diseases were written mostly by Catholic priests in Croatia. They were used to prepare remedies and gave directions for their use. These writings provide valuable information for ethnographers and historians of pharmacy and medicine. They describe the types and frequency of diseases afflicting humans and domestic animals in the past, development of ethnopharmacology, folk medical terminology, names of medicinal herbs, and the interaction between folk and science medicine. This is why they need a multi-disciplinary approach to be evaluated properly.

This paper presents the 1776 Medicine Book by a priest Petar Kaštelan from southern Croatia (Dalmatia). It was found in a private archive and has not yet been published. The collection is written in the Croatian Cyrillic script, which was mostly used from the Middle Ages to the second half of the 19th century by Catholic priests when they wanted to write in Croatian .

The collection contains 250 recipes for human medical practice and 10 recipes for veterinary medical practice. Thirty recipes contain household advice. Materia medica of the manuscript is mostly composed of drugs of plant origin. Remedies of animal and mineral origin are also included, but to a smaller extent. Valuable information is given about

¹ Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

² Matica hrvatska, Imotski.

³ Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

Adresa za dopisivanje: Prof. dr. Nikola Kujundžić, Farmaceutsko-biokemijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Ul. A. Kovačića 1, HR – 10000 Zagreb. E-mail: nkujundzic@pharma.hr

the folk names for diseases and medicinal plants as well as descriptions of the ways of preparing remedies. Prayers for healing, void of sorcery and magic, are also included.

Key words: History of medicine, 18th century, Etnomedicine, Recipes, Croatian Cyrillic script, Catholic priests

LJEKARUŠE U HRVATSKOJ ETNOMEDICINI / ETNOFARMACIJI

U užem smislu riječi, ljekaruše su zbirke recepata za izradu lijekova i uputa za njihovu primjenu u liječenju bolesti ljudi i životinja. Ljekaruše gotovo uvijek sadrže i različite higijenske, dijetetske i druge savjete za domaćinstvo. Osim nekoliko tiskanih, ljekaruše su u pravilu rukopisne bilježnice koji su služile kao priručnici. U literaturi se obično nazivaju prema autoru, a ako autor nije poznat, prema vlasniku ili mjestu u kojemu je rukopis pronađen. Pisali su ih i koristili uglavnom svećenici, ponajviše franjevci. Primjena službene medicine bila je u našim krajevima ograničena na veća središta, dok je, što zbog siromaštva, što zbog udaljenosti, običnom puku bila nedostupna. Pomoć se tražila od travara, vidara, ranarnika i posebice od svećenika koji su često bili jedini obrazovani ljudi u svome okruženju. Boraveći u inozemstvu, dolazili su do različitih recepata i naputaka za liječenje koje su sabirali, nadopunjavali receptima iz pučke medicine te koristili tijekom službovanja u župama. Svoja iskustva i saznanja zapisivali su u obliku recepata te posebice isticali one najdjelotvornije napomenama kao *kušano na dobro*. Najstarije ljekaruše na području Hrvatske potječu iz XIV. stoljeća, a najveći broj ih je nastao u XVII. i XVIII. stoljeću. Pisane su i u XIX. stoljeću, a poneke i u prvoj polovici XX. stoljeća. Uz povijesno-medicinsko-farmaceutski interes, ljekaruše su bogat izvor informacija za etnologe i filologe [1-7].

O RUKOPISU LJEKARUŠE DON PETRA KAŠTELANA LIBAR OD LIKARIJ

Original ljekaruše don Petra Kaštelana nalazi se u obiteljskoj zbirci Klementa Lukina (1924.–2004.), poznatog kolekcionara umjetnina rodom iz Gata, Poljica, općina Omiš. Rukopis ima 108 stranica od kartona, formata 14 x 19 cm, uvezanih uzicom, a korice su povezane platnom. Pisana je crnom tintom, bosančicom, odnosno hrvatskom ćirilicom, lijepim rukopisom. U razmjerno dobru je stanju. Nesebičnošću vlasnika napravljena je kopija ljekaruše na temelju koje je pisan ovaj tekst. Prema uvodnim napomenama autora, ljekaruša je prijepis rukopisa napisanog 1765., a taj je

opet prijevod mnogo starijega latinskoga tiskanog teksta iz 1640. godine. Najveći broj recepata (209) temelji se na racionalnoj iskustvenoj terapiji različitih bolesti odnosno tegoba čovjeka, uz uporabu pripravaka koji se pripremaju od sastojaka najčešće biljnog, a u manjoj mjeri životinjskog i mineralnog podrijetla. Od tih se recepata znatan broj (49) bavi ženskim tegobama vezanim za porođaj, začecje, laktaciju, menstruaciju i sl., što govori o učestalosti i važnosti tih tegoba. Za veterinarske svrhe navedeno je 10 recepata. Različite savjete za domaćinstvo (higijenske, dijetetske i dr.) nalazimo u 29 recepata. Manji broj "recepata", njih 13, tzv. su zapisi koji se propisuju za prevenciju i liječenje bolesti, a ostatak su mističnog i religioznog razdoblja u povijesti medicine. Na kraju rukopisa nalaze se 72 rimovana religioznih zaziva. Zbog tako neujednačene strukture rukopisa teško je reći koliko je ljekaruša vjeran prijevod izvornoga latinskog teksta, a koliko je nadopisivan tekst u više uzastopnih prepisivanja i upotrebom u dužem vremenskom razdoblju. Nismo mogli ući u trag spomenutome latinskom tekstu da bismo to mogli ustanoviti. Kaštelanova ljekaruša ne spominje se niti u jednoj od tri poznate bibliografije ljekaruša na prostoru bivše Jugoslavije [8-10]. U Grmekovoj se bibliografiji [8], međutim, spominje *Omiška ljekaruša* za koju je navedeno da je pisana na bosančici i da *sadrži likarije od mnogo stvari... koje su izvađene iz latinskoga u naš jezik*. Kako je i *Omiška ljekaruša* nastala u XVIII. stoljeću, možda je riječ o još jednom prijepisu istog teksta. Zanimljivo je da iste godine kada nastaje tekst koji Kaštelan spominje kao predložak svojoj ljekaruši (1765.), nastaje i *Medićeva Prva ljekaruša* [11]. Štoviše, u obje se ljekaruše nalaze potpuno jednaki recepti. Primjerice, u *Medićevoj Prvoj ljekaruši* recepti pod brojem 19 i 20 gotovo su istovjetni receptima koji su navedeni pod brojem 37 i 39 u *Kaštelanovoj ljekaruši*. Godinu dana poslije, 1776., nastaje i *Ljekaruša don Mate Vuletića*, pisana bosančicom, koju je također opisao M. Medić [12] pod naslovom *Četvrta ljekaruša*. Obje su ljekaruše nastale u Poljicima. U *Kaštelanovoj ljekaruši* nalazi se više od 25 istih recepata koji se nalaze i u *Vuletićevoj ljekaruši*. Može se zaključiti da je za pisanje svoje ljekaruše Kaštelan koristio više izvora (prijevod kakve zbirke recepata na latinskome te *Vuletićevu* i/ili *koje druge ljekaruše*).

O AUTORU PETRU KAŠTELANU I NJEGOVU VREMENU

Autor ove ljekaruše je svećenik – poljički glagoljaš don Petar Kaštelan. Poljica su do 1807. bila slobodna plemićka općina, koju je dokinula francuska okupacijska vlast podijelivši njihov teritorij 21. rujna 1807. općinama Split, Sinj i Omiš [13]. Poljica, poznatija kao Poljička Republika, bila su sa zapada omeđena rijekom Žrnovnicom te od izvora Žrnovnice do

Trilja, a odatle je granica Poljica išla rijekom Cetinom do njezina ušća kod Omiša pa morskom obalom do ušća rijeke Žrnovnice [14].

Don Petar Kaštelan rodio se u selu Zakučcu sjeverno od Omiša sredinom XVIII. stoljeća. Zakućac se kao samostalna župa prvi put spominje 1625. i tada je u njemu živjelo samo 30 osoba [15], a 1725. u Zakučcu u 10 obitelji živi 57 osoba [16]. Odlukom Pokrajinske vlade u Zadru, 18. kolovoza 1849. ukinute su sve male župe i pripojene većim susjednim župama; Zakućac je tada pripojen Omišu [17]. Pleme Kaštelan 1725. ne živi u Zakučcu, nego u poljičkoj župi Ostrovica gdje je tada popisano sedam članova obitelji Ivana Kaštelanića [18]. Don Petar Kaštelan na svoje prezime katkad dodaje inačicu Prvinić [19]. Prezime Prvinić spominje se 1404. u poljičkom selu Dolac kada je u jednoj ispravi svjedokom Marko Prvinić [20]. Vjerojatno je prvotno prezime plemena Kaštelan bilo Prvinić ili Prvinić. Sredinom XVIII. stoljeća preselili su iz Ostrovice u Zakućac gdje se u to vrijeme rodio i don Petar. Bio je sin kneza Matije Kaštelana koji je sin vojvode Ive Kaštelana i majke Ane Vulić pok. Petra. Razlog preseljenju Kaštelana iz Ostrovice u Zakućac bila je ženidba jer 1725. u Zakučcu žive četiri obitelji Vulića, a u kući Jure Vulića popisan je njegov sin Petar, don Petrov djed po majci, po kojem je naš don Petar dobio ime [21]. Školovao se u glagoljaškom sjemeništu u Priku koje je započelo s radom 15. veljače 1750. i u kojem su se od tada školovali svi poljički popovi glagoljaši. Don Petar zaređio se za svećenika 1775., a od početka 1785. do 1789. bio je župnik u rodnom Zakučcu [22]. Ne zna se datum njegove smrti, a umro je prije 1803. [23]. Osim ljekaruše, uradio je prijepis Poljičkog statuta od 1771. do 1796. godine. Prijepis je poznat pod nazivom “kliški” jer je u Klis dospio u XIX. stoljeću darovštinom potomka poljičkoga kneza Frane Gojsalića koji je bio veliki knez 1799. godine. Upravo za njegovu upotrebu don Petar Kaštelan izradio je ovaj prijepis koji se danas čuva u Gradskome muzeju u Omišu [24]. Nalazimo ga potpisano na jednom ugovoru iz 1800. i jednoj presudi iz 1791. na kojoj se potpisao kao “pomoćnik kančelirev” [25], a to je služba pisara Poljičke Republike. Oba dokumenta su iz Doca Donjeg pa s pravom pretpostavljamo da je za to vrijeme tamo bio župnik. Iz plemena Kaštelan bila su, osim don Petra, još tri svećenika: don Jakov (1795.–1834.), don Josip (1854.–1907.) i don Stipe (1882.–1945.). Don Stipe Kaštelan bavio se istraživanjem povijesti Poljica, a napisao je knjigu *Povijesni ulomci iz bivše slobodne općine – Republike Poljica* te tri drame: *Počelo Poljica*, *Prodana nevjesta* i *Rasulo Poljica*.

Poljički glagoljaši svoju su naobrazbu u starijoj prošlosti stjecali u benediktinskom samostanu Sv. Petra Gumajskog koji se nalazio u Jesenicama. Samostan se posljednji put u povijesnim ispravama spominje 1273., no postojao je i kasnije jer su njegovi posjedi prešli u vlasništvo Splitske nad-

biskupije tek 1397. godine. Nakon nestanka ovog samostana, u Poljicima su se nastanili franjevci koji su u Gatima sagradili samostan na položaju Lipoglava, u kojem su se školovali poljički glagoljaši. Samostan su 1530. srušili Turci. Nakon tog događaja do otvaranja sjemeništa u Priku 1750., mladi su se svećenici školovali kod nekog od poljičkih župnika [26]. U Poljicima je bio velik broj svećenika, tako da je svaka obitelj davala po jednog, a poneka i više njih. Bili su pod upravom Poljičkoga vikarijata koji je oko 1590. ustanovio splitski nadbiskup Foconij te imenovao izvanjskoga poljičkog vikara za Poljica i susjednu Radobilju kao svoga zamjenika s određenim duhovnim ovlastima. Poljički glagoljaši nisu se odijevanjem razlikovali od ostalih stanovnika Poljica. Jutrom su odslužili glagoljašku misu iz glagoljskih crkvenih misala, polazili u polje te orali i radili poput svih suseljana. Njihov je utjecaj na stanovnike Poljica bio velik. Njihovim zalaganjem Poljičani su u obrazovanju, poljoprivredi, vrtlarstvu i voćarstvu bili mnogo napredniji od svojih susjeda [27]. Katkad bi nosili i oružje. Njihov način života smetao je višim crkvenim vlastima, no narod ih je zbog toga još više cijenio. Živjeli su skromno i siromašno, a sve što bi stekli nastojali su uložiti u školovanje nekog sinovca koji će ih kao svećenik naslijediti. Bili su privrženi Poljicima, poljičkim povlasticama, običajima i uredbama te pradjedovskoj kršćanskoj vjeri [28]. U poljičkim župama boravilo bi po više klerika, pa i svećenika koji su živjeli u svojim obiteljskim zajednicama obrađujući zemlju kao i ostali župljani [29]. Uvijek su se služili hrvatskim jezikom, a u privatnom životu koristili su takozvanu bosančicu koju Poljički statut zove "rvacko pismo", dok im je glagoljica bila isključivo liturgijsko pismo. Župnik don Stipan Gojsalić je zbog tih razloga u tabelarnim maticama umrlih za popove glagoljaše kao zanimanje upisao "pop Arvat" (npr. za don Stipana Marasovića – 8. II. 1834.) ili "misnik Arvat" (za don Lovru Banovića – 15. VII. 1844.) [30].

Suosjećajući sa svojim narodom u svakoj njegovoj nevolji, poljički su se popovi glagoljaši znali uhvatiti i oružja kako bi Poljica od Turaka obranili, a neki su se u tim borbama proslavili kao junaci poput don Jurja Pezelja koji je poginuo u borbi protiv Turaka 1686., te don Matije Kružičevića i don Matije Martića, o kojima pjeva fra Andrija Kačić Miošić u svome *Razgovoru ugodnom naroda slovinskog*.

Popovi glagoljaši nisu bili poznati literarni stvaratelji, ali su ipak pisali. Sigurno su oni sastavili Poljički statut, kao i najveći dio isprava sačuvanih iz vremena Poljičke Republike. Radili su prijepise Poljičkog statuta, razne darovne i kupoprodajne ugovore, zapisnike i ostale spise. Pop glagoljaš je redovito bio "kančelir", a to je služba pisara Poljičke Republike, koju je obavljao i naš don Petar Kaštelan.

Prepisivali su ili sastavljali razne zbirke recepata za liječenje biljem – “likaruše”. Osim ljekaruše koju je napisao don Petar Kaštelan, poznate su nam sljedeće ljekaruše iz Poljica: već spomenuta ljekaruša don Mate Vuletića iz 1776. [12], Pučke ljekarije don Lovre Bakote iz XVIII. stoljeća, Pučka ljekaruša Ivana Novakovića iz 1779. [8], Ljekaruša koja je u posjedu nasljednika dr. Šaškora u Omišu i Ljekaruša u posjedu nasljednika velikoga poljičkog kneza Frane Gojsalića u Kostanju.

JEZIK KAŠTELANOVE LJEKARUŠE

U obitelji ćirilskih pisama posebno mjesto zauzima danas već mrtvo pismo hrvatska ćirilica, poznatije u širim krugovima pod nazivom bosančica ili bosanica. Proces oblikovanja hrvatske ćirilice počinje već u ranome srednjem vijeku i očituje se na bosanskim pisanim i kamenim spomenicima od XII. do XV. stoljeća. Bosančicom su se uglavnom služili svećenici glagoljaši na području makarske, splitske biskupije, a manje i drugih biskupija, te rijetki svjetovnjaci koji su pismenost naučili od svojih župnika. Iscrpniju paleografsku analizu ovog pisma prvi je dao Ivan Berčić u svom *Bukvaru*. S obzirom na pravopis, i to u pogledu pisanja palatalnih glasova ć, đ, j, lj, nj, Berčić razlikuje tri tipa bosančice: bosansku, poljičku i dubrovačku [31]. Upravo poljičkom bosančicom, tj. poljičicom pisana je Kaštelanova ljekaruša. Jezik kojim piše Kaštelan donekle je mlad, kakvim još i danas govori pučanstvo Poljica. To je štokavsko narječje, izraslo iz staroga čakavskog supstrata. Izgovor je dosljedno ikavski: *divice, jizbina, bilance, biloga, crivo, cvita, čovika, dicit, izriži, lik, misec, misto, mliku, nikoliko, pivca, potreba, pripone, procidi, simena, sliza, vrimenta, vitra*. Poznati čakavski ekavizam: *koren* – nalazi se i ovdje. Pravopis je u osnovi fonetički: *ispadne, ispeče, istuci, isuši, rastopi*, ali ima i etimologije: *izcidi, iztuci*. Glas *z* u ovakvim prijedlozima izgovarao se dakako *s*, pa je zato stopljen s njim glas *s* početka glagolske osnove: *iztrizi (iz-strizi), izstruži (iz-struži)*. U infinitivu glagola na *-ti* krajnji *-i* pretežno otpada: *činit, čistit, dignut, ležat, očistit, popit, pomazat, propišat, purgat, svarit, ubrat, varit* – tako i kod glagola na *-ći*: *sažeć*. Ali često se krajnji *-i* čuva: *biti, činiti, doći, imati, nositi, izličiti, ustaviti, znati*. U futuru se tvorna enklitika *ću, ćeš, će* redovito spaja s infinitivom: a) kod glagola na *-ti*: *biće, imaće, narešće, ozdraviće*; b) kod glagola na *-ći*: *doći (doći će), izaće (izaći će), proće (proći će)*. Glas *h* katkad se pojavljuje: *odmah, prah, trbuhu, nahode, svrhom*, a katkad se izostavlja: *odma(h), pu(h)ni, iz(h)ladi*. Slovo *h* koristi se za oznaku duljine samoglasnika koji se ispred *h* nalazi: *jajah, sisah, žilah, danah, žumancah*. Č i ć se upotrebljavaju pravilno, tj. prema pravilima suvremenog pravopisa.

garevina, gar
gnjid, gnjide, ličinke
gnus, izmet
gostara, boca, staklenka
gredu, idu
greš, ideš
greštve, (?)
grinta, kraste na glavi

I

impaštar, melem, lijek, flaster
ingvaštar, tinta, mastilo
iridi, (?)
ispurga, očisti
izašad, izašavši
izpicijalije, iz ljekarne, apoteke, drogerije
izvarće, povratit će
ižegli, opekotine

J

jamuža, mlijeko nevareno, tek pomuženo
jane, janje
jaspre, sitan srebren novac, novac općenito
jjj, jedi
jizbina, jelo

K

kad kodir, kad god
kal, blato
kanvar, kanfor
karpa, krpa
karsti, krsti, križa
ki, koji
komora aliti klit, soba
kora, koža
korećne, korijenje
koturač ili sparica

kradnja, krađa
krat, puta
kuntenta, zadovoljan

L

lustre, ljsuke

M

mabaso, nizak
maleiesa, (?)
malvakija, (?)
manene, mahnite
manistra, jelo od tjestenine ili povrća
manlakunije, melankolija
mantala, vrsta guste marmelade
martar, tarionik, mužar
matra, maternica
matrun, velika bol, grč u želucu, zapletaj crijeva
medžina, medicina, lijek
mento, trenutačno
mgokrat, mnogo puta
miur, mjehur
mluni, **mlunić**, milun, dinja
muka, fino usitnjeno brašno
murga, talog od maslinova ulja
muška karpa, krpa od muške košulje

N

naode, nalaze se
našćesrca, natašte

O

omeči, ovlaži
opona, opna
oputa, tanka vrpca od kože
opuznuti, otpasti

P

pamrara, (?)
 panoća, klonulost, nemoć
 paršura, tava, zemljana zdjela
 parvin, prvine od rakije
 parvo, prvo
 peča, vrpca, traka
 pilole, pilule
 pina, pjena
 pinjata, pinjatica, lonac, kotlič
 pivo, piće
 pogine (mliko), prestane mlijeko
 polvere, prah
 pomast, ljekovita mast
 potiti, znojiti
 potomem, potom
 pra, prah
 pripetliv, primaknuti
 pulastre, pile

R

rakatež, ribež
 rani, pohrani, spremi
 rika, rijeka

S

sakret, tajna
 salam, psalam
 smankava, smanjuje
 smoložac
 spokarpka
 srab, svrab
 sram, spolni organ
 stegan, bedro
 stepli, ugrij
 stin, s time
 striačica, (?)
 stukši, stukavši
 sunpražica, vruć pepeo, prpor

Š

šervecija, šervicija, sirup
 širop, sirup
 škopac, uškopljeni ovan

T

tajstvo, tajna
 tanac, kolo, igranka, ples
 tarmentin, terpentin
 tašćebočje, (?)
 tavajo, ubrus
 teplo, toplo
 terbu, trbuh
 tiju ognju, tihoj vatri
 trijake, terijak, vrlo složen srednjo-
 vjekovni lijek

U

udi, škodi
 ugneti, uguraj
 uji, ujede
 ujtila, uhvatila

V

vandelišti, evanđelisti
 varzi, vari
 vibra, vrućica, groznica
 vićija, kada, kaca
 vijanak, bok
 vištulja, (?)
 vojica, prut, praljak

Z

zadulja, zaduha, astma
 zašto, zato što

Ž

žlizdur, (?)
 žmul, žmulić, čaša, čašica

MATERIJALI UPOTREBLJAVANI U RECEPTIMA

Kao i u drugim ljekarušama, *materia medica* ove ljekaruše raznolika je, a sastoji se od sastavnica biljnog, životinjskog i mineralnog podrijetla. Za pripremanje ljekovitih pripravaka koriste se ponajviše materijali koji su na raspolaganju u domaćinstvu i bližoj okolini, čime se olakšava primjena u pučanstvu kojemu su pripravci namijenjeni. Tako kao otapala koja se mogu naći u svakom domaćinstvu služe voda, vino, rakija i ocat, a kao masne podloge susreću se masti životinja. U ovom rukopisu nalazi se i znatan broj pripravaka koje se nabavljaju u spicijalijama (ljekarnama, drogerijama). Dio navedenih biljaka koristi se i u suvremenoj fitoterapiji pri liječenju istih ili srodnih zdravstvenih tegoba [32].

SASTOJCI BILJNOG PODRIJETLA

LJEKOVITE BILJKE I BILJNE DROGE

Glavne sirovine za izradu ljekovitih pripravaka u receptima ove ljekaruše su biljke i biljne droge. Najviše je zastupljeno domaće ljekovito bilje, dok se ostale droge nabavljaju u *spicijaliji*. To upućuje na to da je korisnik ljekaruše imao u blizini ljekarnu, vjerojatno u Omišu ili Splitu. Nazivi su im uglavnom narodni i vrlo raznoliki. U popisu koji slijedi nazivima biljki u ljekaruši pridruženi su najvjerojatniji suvremeni nazivi te latinska imena vrste i porodice kojoj pripadaju [33-36].

A

Aloja epatiko, aloja patiko – **alój**, *Aloe hepatica*, *Aloaceae*
Anit, aniž, anekši – **anis**, **aniš**, *Pimpinella anisum L.*, *Apiaceae*
Aptovina – **abdovina**, *Sambucus ebulus L.*, *Caprifoliaceae*

B

Barštćan, barštjan – **bršljan**, *Hedera helix L.*, *Araliaceae*
Bazovina, bazgovina, zovina – **crna bazga**, *Sambucus nigra L.*,
Caprifoliaceae
Betunika, betonika, sarpeca – **betonika**, **čistac**, *Betonica officinalis L.*,
Lamiaceae
Bilušina – **bjelušina**, **gospina kadulja**, *Inula candida L.*, *Cass.*, *Asteraceae*
Blitva – **blitva**, *Beta vulgaris ssp. cicla (L.) Koch*, *Chenopodiaceae*
Blušć – **bljušt**, **blušć**, *Tamus communis L.*, *Dioscoreaceae*
Bokvica – **trputac**, *Plantago L.*, *Plantaginaceae*
Božur, božurak – **božur**, *Paeonia officinalis L.*, *Paeoniaceae*

Bunbak – **pamuk, pamučika**, *Gossypium* sp., *Malvaceae*

C

Celidonij, rosopast velika – **rosopas obični**, *Chelidonium majus*, L.,
Papaveraceae

Cinamoni, kanela – **cimetovac**, *Cinnamomum verum* J. S. Presl.,
Lauraceae

Crikvina, gomiljačina – **ljekovita crkvina**, *Parietaria officinalis* L.,
Urticaceae

Č

Česno luka – **češnjak**, *Allium sativum* L., *Alliaceae*

Čičak mali – **turica**, *Agrimonia eupatoria* L., *Rosaceae*

Čičak obli – **čičak**, *Arctium lappa* L., *Asteraceae*

D

Demarobij – **tetrljan obični**, *Marrubium vulgare* L., *Lamiaceae*

Divlja ružica, ruža – **divlja ruža**, *Rosa canina* L., *Rosaceae*

Dizmina – **divizma obična**, *Verbascum phlomoides* L., *Scrophulariaceae*

– **velecvjetna divizma**, *Verbascum densiflorum* Bertolini, *Scrophulariaceae*

Dušica, zelje – **majčina dušica**, *Thymus serpyllum* L., *Lamiaceae*

Duvan – **duhan**, *Nicotiana tabacum* L., *Solanaceae*

G

Galange – **galgant, galanga**, *Alpinia officinarum* Hance, *Zingiberaceae*

Garuvul, karavil – **karanfil, klinčić**, *Dianthus caryophyllus* L.,
Caryophyllaceae

Gluhi smrič – **otrovna somina, smrdljiva borovica**, *Juniperus sabina* L.,
Cupressaceae

I

Isup, isop, ižop – **isop, miloduh**, *Hyssopus officinalis* L., *Lamiaceae*

Ivnja tikva – (?)

J

Jabučica, vučja jabučica – **vučja jabučica**, *Physalis alkekengi* L.,
Solanaceae

Jabuka – **jabuka**, *Malus communis* Mill., *Rosaceae*

Jarica, jaro žito – **jednozrna pšenica, jarica**, *Triticum monococcum* L.,
Poaceae

Jasen, mana – **crni jasen**, *Fraxinus ornus* L. var. *rotundifolia*, *Oleaceae*

Jasenak – **jasenak**, *Dictamnus albus* L., Rutaceae
Javor – **javor**, *Acer* sp. L., Araceae
Ječmen, ječamen, ječmen ozimčeni – **ječam**, *Hordeum sativum* L., Poaceae
Jela – **jela**, *Abies alba* Mill., Pinaceae

K

Kaćunak – **obićni kaćun**, **kaćunak**, **mali kaćun**, **salep**, *Orchis morio* L.,
Orchidaceae
Kadulja, lipa kadulja – **kadulja**, **ljekovita kadulja**, *Salvia officinalis* L.,
Lamiaceae
Kamomila, kanumila, raman malo zelje – **kamilica**, **prava kamilica**,
Matricaria recutita L., Asteraceae
Kapula, luk carljeni – **luk crveni**, *Allium cepa* L., Alliaceae
Karda šanta, arćičok, jeruzolima – **artičoka**, *Cynara scolymus* L.,
Asteraceae
Kašija – **indijska sena**, *Cassia angustifolia* Vahl., Caesalpiniaceae
– **aleksandrijska (afrička) sena**, *Cassia senna* L., Caesalpiniaceae
Kiseljak, trava kiseljača – **obićna kiselica**, *Rumex acetosa* L., Polygonaceae
Komonika, komoljika – **komonjika**, **divlji pelin**, *Artemisia vulgaris* L.,
Asteraceae
Koncula, peakonij – **uskolisni trputac**, *Plantago lanceolata* L.,
Plantaginaceae
Kopar – **kopar mirisavi**, *Anethum graveolens* L., Apiaceae
Kopitnjak – **kopitnjak**, *Asarum europaeum* L., Aristolochiaceae
Kopriva žigavica, velika kopriva – **velika kopriva**, *Urtica dioica* L.,
Urticaceae
– **mala kopriva**, *Urtica urens* L., Urticaceae
Korađl – (?)
Koromač, komorač – **komorač**, *Foeniculum vulgare* Mill., Apiaceae
Korozija – (?)
Korozijol, koroziol – (?)
Kostrič – **kostrič**, *Chondrilla juncea* L., Asteraceae
Križalina, skrižalina – **šumska ciklama**, *Cyclamen purpurascens* Mill.,
Primulaceae
Kruška – **kruška**, *Pyrus communis* L., Rosaceae
Kupina – **kupina**, *Rubus fruticosus* L., Rosaceae
Kupus rašći – **rašćika**, *Brassica oleracea* L., var *acephala*. Brassicaceae

L

Lan – **lan**, *Linum usitatissimum* L., Linaceae

Levištici – **ljupčac**, *Levisticum officinale* Koch, *Apiaceae*
Lotika – **lotka**, **čepljez**, *Asphodelus ramosus* L., *Liliaceae*
Lovorika – **lovor**, **lovorika**, *Laurus nobilis* L., *Lauraceae*
Loznica – **divlja loza**, *Vitis silvestris* Gmel., *Vitaceae*
Lukovina – **lukovina**, **močvarni dubačac**, *Teucrium scordioides* Schreb.,
Lamiaceae
Luk purić – **poriluk**, *Allium porrum* L., *Liliaceae*

LJ

Ljubica – **ljubica**, *Viola odorata* L., *Violaceae*
Ljuta drača – **drača**, *Paliurus spina-christi* Mill., *Rhamnaceae*
Ljutika, ljutika paka – **ljutika**, **luk kozjak**, *Allium ascalonicum* L.,
Liliaceae

M

Mačinac – **germanska perunika**, *Iris germanica* L., *Iridaceae*
Mak – **vrtni mak**, *Papaver somniferum* L., *Papaveraceae*
Martva kopriva, metva divlja – **mrtva kopriva**, *Lamium* sp. L., *Lamiaceae*
Maslina, maslina mastrinka – **maslina**, *Olea europaea* L., *Oleaceae*
Mažurane, carljena metvica – **mažuran**, *Origanum majorana* L.,
Lamiaceae
Merkorela, veruada – **loboda**, *Mercurialis annua* L., *Euphorbiaceae*
Metevika, salca caparina – (?)
Metva, pitoma metvica – **metvica**, *Mentha piperita* L., *Lamiaceae*
Mira – **mira**, *Myrrha*
Mirašole, konveršijo, suncenak – **suncokret**, *Helianthus annuus* L.,
Asteraceae
Mlun, mlon – **dinja**, *Cucumis melo* L., *Cucurbitaceae*
Mostica, mastica agarika – **tršlja**, **mastika**, *Pistacia lentiscus* L.,
Anacardiaceae

N

Naranča – **gorka naranča**, *Citrus aurantium* L. subsp. *amara*, *Rutaceae*
– **slatka naranča**, *Citrus aurantium* L. subsp. *sinensis*, *Rutaceae*

O

Omendul gorčic, omendula, amendul – **slatki badem**, *Prunus dulcis* Mill.,
var. dulcis, *Rosaceae*
– **gorki badem**, *Prunus dulcis* Mill. *var. amara*, *Rosaceae*
Orak – **orah**, *Juglans regia* L., *Juglandaceae*

Orih mušklatni – **mušklatni orišak**, *Myristica moschata* L., Myristicaceae
Ovs – **zob**, *Avena sativa* L., Poaceae

P

Paprad mala, stima – **paprat kameni, oslad**, *Polypodium vulgare* L.,
Polypodiaceae

Paprah, papar dugi, pepo longo – **papar**, *Piper nigrum* L., Piperaceae

Paprata male – **mala paprat, končara**, *Filipendula vulgaris* Moench,
Rosaceae

Pasmica – (?)

Pelin, abišint – **pelin, gorki pelin**, *Artemisia absinthium* L., Asteraceae

Perikon – **gospina trava, pljuskavica, trava sv. Ivana**, *Hypericum perforatum* L.,
Hypericaceae

Petazol – **lopuh**, *Petasites hybridus* (L.) M. et Sch., Asteraceae

Petrusimul – **vrtni peršin**, *Petroselinum crispum* Mill., Apiaceae

Pinpinela, dinjica oskorušvica – **oskorušica, mala krvara**, *Sanguisorba*
minor Scop., *Rosaceae*

Pir – **pirika**, *Agropyron repens* L., Poaceae

Polezoia, polizol – (?)

Proso – **proso**, *Panicum miliaceum* L., Poaceae

R

Rasada – **katanac**, *Reseda* L., *Resedaceae*

Rast – **hrast lužnjak, dub**, *Quercus robur* L., *Fagaceae*

– **hrast kitnjak**, *Quercus petraea* Liebl., *Fagaceae*

Rašeljka – **rašeljka**, *Prunus mahaleb* L., *Rosaceae*

Raž, arž – **raž**, *Secale cereale* L., Poaceae

Ripa – **vrzina repa, poljska vrzina**, *Brassica rapa* L., *Brassicaceae*

Rodakva – **rotkva crna**, *Raphanus sativus* L., *Brassicaceae*

Rusmarin – **ružmarin**, *Rosmarinus officinalis* L., *Lamiaceae*

Ruta – **rutvica, petoprstac**, *Ruta graveolens* L., *Rutaceae*

S

Sabor – **sabur**, *Agave americana* L., *Agavaceae*

Selen, api, šelermontano – **celer**, *Apium graveolens* L., *Apiaceae*

Sliz – **bijeli sljez**, *Althaea officinalis* L., *Malvaceae*

Smokva – **smokva**, *Ficus carica* L., *Moraceae*

Smrič, smirč – **borovica obična**, *Juniperus communis* L., *Cupressaceae*

Sporiš, varbena trava – **verbena, obični sporiš**, *Verbena officinalis* L.,
Verbenaceae

Š

- Šćir – **šćir**, *Rumex sp. L.*, Polygonaceae
 Šenica – **pšenica**, *Triticum aestivum L.*, Poaceae
 Šipak, ljuti šipak – **šipak, nar**, *Punica granatum L.*, Punicaceae
 Štarkalj, mozo mordik, zelje, štarkl – **primorska štrcalica**, *Ecbalium elaterium (L.) A. Rich*, Cucurbitaceae

T

- Tamjn, tamjan – **tamjan**, *Olibanum*
 Tikva divlja – **tikva divlja**, *Bryonia dioica Jacq.*, Cucurbitaceae
 Trava čikuta – (?)
 Trava gorušica – **gorušica crna**, *Brassica nigra L. Koch.*, Brassicaceae
 Trava petolist – **uspravna petoprsta**, *Potentilla erecta (L.) Rauschel*,
 Rosaceae
 Trava ravna – **obični stolisnik**, *Achillea millefolium L.*, Asteraceae
 Trava rena – **hren**, *Armoracia rusticana G. M. et Sch.*, Brassicaceae
 Trava vradne noge – **oranj, vranja noga**, *Sisymbrium officinale (L.) Scop.*,
 Brassicaceae
 Trava zvonika – (?)
 Trs, tars, grozdje – **trs, grožđe**, *Vitis vinifera L.*, Vitaceae

V

- Varba – **bijela vrba**, *Salix alba L.*, Salicaceae
 Voda de pupi – **pupa, štitasto ptičje mlijeko**, *Ornithogalum umbellatum L.*,
 Liliaceae
 Vosak – **voštani cvijet**, *Hoja carnosa*, Apocynaceae
 Vučja stopica – **vučja stopa**, *Aristolochia clematitis L.*, Aristolochiaceae

Z

- Zelenika – **zelenika, božikovina**, *Ilex aquifolium L.*, Aquifoliaceae
 Zelje belengo – **bijelo zelje, kupus**, *Brassica oleracea L. var capitata*,
 Brassicaceae
 Zelje veliko – **oman**, *Inula helenium L.*, Asteraceae
 Zimovina, prosinac – **resulja**, *Mercurialis annua L.*, Euphorbiaceae
 Zminac – **zminac, pjegavi kozlac**, *Arum maculatum L.*, Araceae

Ž

- Ženžel, turski ženžefil – **zenzer, đumbir**, *Zingiber officinale Rosc.*,
 Zingiberaceae
 Žuka – **brnistra, žuka**, *Spartium junceum L.*, Fabaceae

OSTALI SASTOJCI BILJNOG PODRIJETLA

SMOLE:

U receptime ove ljekaruše spominje se više smola koje se u pravilu nabavljaju u spicijaliji.

Tarmetini, trmentina – terpentin, smolasta izlučevina crnogoričnog drveta

Tamjan, mirisna smola od različitih vrsta roda *Boswellia* koje dolaze u vrućim pustinjским predjelima

Jelova smola

Smričeva smola

Smola gome de levante, (?)

Mastica, mastiks, smola od mediteranskog drveta *Pistacia lentiscus* (trišlja, vrsta smrdljike).

Kanvar, kanfar, kamfor, biciklički keton, bezbojna krisalna masa karakteristična mirisa, dobiva se iz drveta kamforovca, *Cinnamomum camphora*, *Lauraceae*.

Mira, mirrha, crvenosmeđa aromatična smola koja se dobiva od somalijskog drveta *Commiphora abyssinica*, staro sredstvo za kađenje i balzimiranje.

Smola guma de amonijako, (?)

Galban, vrsta mirisave smole

Leino šanto de india, (?)

ULJA:

Ulje od masline, maslinovo ulje

Ulje od perikona, olio di perikon, (?)

Ulje de ce neroi, (?)

Ulje od matre, ulje od mirte, *Myrtus communis*, L., (?)

Ulje od omendul gorčic, bademovo ulje

Cerot, rastopljena i ohlađena smjesa ulja i voska bez ili s dodatkom droga

Lanciol, ulje od sjemenki lana, (prdivno sjeme), (?)

Polezola, Melancijo ali polizola, (?)

Petazol, (?)

Tarćirio doro, (?)

Šalermontano, aromatične vode

Voda de pupi

Voda rozata ružina vodica, aquarosacea

Od ostalih sastojaka biljnog podrijetla spominju se mekinje pšenične, kvas od pšenice i raži te muka aržena (fino usitnjeno raženo brašno).

SASTOJCI ŽIVOTINJSKOG PODRIJETLA

Ljekovite komponente animalnog podrijetla, iako su propisane u manjoj mjeri od biljnih, u ovoj ljekaruši su znatno zastupljene. Kao lijek propisuju se životinje, njihovi organi ili dijelovi tijela te različiti sekreti i ekskreti.

Od životinja koriste se zec, žaba kreketuša, gušćer, krilati mravi i zmija. Češće se koriste dijelovi tijela životinja ili određeni organi: jaja od pivca; žuč od guske, bika, jarebice, angulje tuste, prasca, jarca i kozleta; loj od škopca i praza jarca; salo staro, salo od prasca, lava, kokoši, stare kokoši, patke, divlje patke, zmijske, divlje guske, lisice, mačke, jazavca; sinja mast; krv od rakuna, žabe kornjače i drakuna; papak i vime od krave; dlake, koža i kopito od magarca; koža od zeca, utroba žabe kreketuše; bubreg od zeca; srce od vrapca; od životinjskih sekreta, ekskreta i proizvoda spominju se: mlijeko kozje, bijeli i rozati med, vosak, mravlja jaja, bjelance i žumance od jaja, goveđa skotina, gnus pasji. Ovdje se mogu još dodati mlijeko žene i urin djeteta. Ovi sastojci upotrebljavaju se najčešće kao podloge i sastojci za izradu različitih pripravaka za vanjsku upotrebu. Sastojcima animalnog podrijetla u povijesti farmacije i medicine pridavan je učinak povezan sa značajkama životinje od koje je uzet, a cijele životinje stavljale su se na bolesno mjesto jer se vjerovalo da će tako bolest prijeći s bolesnika na životinju. Vidljivi su i ostaci *nečisne terapije* pri kojoj se koristi životinjski izmet, a čija se upotreba javlja još u staroegipatskoj medicini. Zastupljeno je i načelo *slično se liječi sličnim (similia similibus curantur)* [7]. Primjerice, za poticanje spolnog nagona koriste se jaja od pivca, a za liječenje neplodnosti koristi se korijen božurka kojega imaju dvije vrste, muški i ženski. Ako se žele sinovi, uzima se muški, a ako se žele kćeri, uzima se ženski.

LJEKOVITE KOMPONENTE MINERALNOG PODRIJETLA

Gotovo u svim ljekarušama ponajmanje su zastupljeni mineralni sastojci koji se najčešće upotrebljavaju za izradu pripravaka za vanjsku upotrebu, a koriste se ili sami ili uz dodatak sastojaka biljnog ili animalnog podrijetla. U Kaštelanovoj ljekaruši nalaze se sljedeći sastojci mineralnog podrijetla:

alum, olum, stipsa, alaun, kalijev auminijev sulfat

antimonij

armonijak, amonijev klorid

bolarminijo
japno, vapno, kalcijev hidoksid
kalaj, kositar
kamen plovučac
ljuske jaja, spojevi kalcija
minij, crveni olovni pigment
modri kamen, bakrov(II) sulfat pentahidrat, modra galica
pločica olova, olovo
pra crljeni, **minijo aliti cnapri**, crveni olovni pigment
puščani prah, barut, smjesa natrijeva ili kalijeva nitrata, sumpora i ugljena sol, natrijev klorid
sumpor
šalnitra, kalijev nitrat ili natrijev nitrat
ugljen rastov, ugljik
živo srebro, živa

BOLESTI SPOMENUTE U LJEKARUŠI

Bolesti odnosno simptomi koji su spomenuti u Kaštelanovoj ljekaruši vezani su najčešće za svakodnevicu, a navedeni su uglavnom narodnim imenima. To su: ozljede, gnojne rane, krvarenja, poremećaji mokrenja i probave, groznica, bolesti uha, grla, očiju, zuba, kašalj, različite kožne bolesti, otekline, reumatski bolovi itd. Vrlo su zastupljeni recepti koji se odnose na menstrualne tegobe i stanja u trudnoći, porođaju i dojenju te neplodnost. Recepti koji se odnose na te tegobe označeni su slovom **ž** (žena).

U sljedećem popisu navedene su bolesti odnosno simptomi onako kako su opisani u Ljekaruši, a pridruženi su im vjerojatni suvremeni nazivi, značenja ili pojašnjenja.

Likarija ko ne može ustaviti karv iz nosa – krvarenje iz nosa
Od kašlja i pluće i za omekšati parsi – kašalj, upala pluća
Za učiniti ako hoćeš da vlasi ali dlake opuznu i da nikad ne niknu – depilacija
Za izagnati carve iz uha i bolest – upala uha (parazitarna teorija bolesti)
Kome gre gnjoj iz ušiju – gnojna upala uha
Za učiniti da vlasi niknu – ćelavost
Likarija čudna od gluhoće – naglušost
Činiti da bluže – za povraćanje, emetik

Koga uji bisan pas – ugriz bijesna psa
 Ako ćeš da te zmija ne more ujisti – zaštita od ujeda zmije
 Od vibre i groznice – groznica, temperatura
 Od vriške rane – svježa rana
 Ustaviti karv iz rane – zaustavljanje krvarenja
 Komu je zlo meso na rani – tumorozne izrasline u rani
 Za izvaditi cakla iz mesa ali inu stvar – vađenje stranog tijela iz rane
 Stvari za ranu mnogo vridne naode se u spicijaliji – lijekovi za rane, koji se mogu naći u ljekarni
 Komu je rana studena – inficirana rana, gangrena
 Komu se odsiče koje udo – amputacija dijelova tijela
 Kada likar ranjenu šije oli riže rane – kirurška obrada rana
 Kojoj ženi mluko pogine – izostanak laktacije
 Od čeljadi ki padaju – epilepsija, padavica
 Za razbiti kamen u čoviku – mokraćni ili bubrežni kamenci
 Od bolesti criva guznega – bolesti debelog crijeva, hemoroidi
 Komu su piulje na obrazu – dermatitis, prhut
 Od vijanka u boku i u karsti – bolovi u bokovima i leđima, zavrta
 Ko se opari od putovanja među stegni – crvenilo u preponama od putovanja
 Koga bole zubi – zubobolja
 Od zle france – sifilis, lues
 Od gnjid i smoločac – nametnici, najčešće u kosi
 Od grinte na glavi i gube – seboreja
 Od slizene iz rebri i podresli – (?)
 Od panoće – slabost, klonulost
 Od kile – kila, hernija
 Para litico a to je od artavac – paraliza, uzetost
 Od velike bolesti glavne – glavobolja, migrena
 Ako bi pukla opona čoviku oko glave na možjani – oštećenje moždane opne
 Ko ne može mokraće uzdržati – problemi s mokrenjem
 Ako ne može mokriti – otežano mokrenje
 Od bradavic – bradavice
 Od žulji i bradavic – žuljevi i bradavice
 Od bolesti bedar i kostiju – bolest kostiju, reumatizam
 Koga kosti bole, ali karsti – lumbago, presjek
 Ko se boji kuge – kuga
 ...tko nima dobra vida da za ovoga života štije brez očali – slabovidnost

Komu je griza, i tečenje karvi, ali mu crivo van izlazi – dizenterija, krvavi proljev, hemoroidi
 Od očiju na kojizi je carnj – sljepoća
 Za prokinuti micinu – veliki čir, ponajviše na vratu
 Koga garlo boli da nemore govoriti – promuklost
 Od bolesti prišći u garlu – upala krajnika
 Od bolesti garla – bolesti grla
 Škrovole, aliti od žavi oko garla – skrofule, otečenost vratnih žlijezda, tuberkuloza žlijezda
 Likarija od očiju – bolesti očiju
 Od otrovih – otrovanja
 Od izegli rošnaka i palca po životu – opekotine (?)
 Od izegli u ognju, i u ulju, i u vodi – opekotine
 Komu je žila pukla – puknuće krvnih žila
 Od čiri i ustumi – čirevi, micina
 Činiti čeljade spati – nesanica
 Na izega i svaku proladit ranu – opekotine i upaljene rane
 Ako ženi mliko pogine – izostanak laktacije
 Komu voda stane – otežano mokrenje
 Komu je udarac i da se udre – udarac, hematoma
 Od grizice – rak rane
 Ko nemože mokriti – otežano mokrenje
 Za uzrijati ranu – za brže zacjeljivanje rana
 Kada civ od mokračće čoviku oteče, ali se užeže – upala uretre
 Akoć putovat po moru – morska bolest
 Za ozdraviti ženu kojoj je matra van izišla ter neće da se vrati
 Od carnja – crni prišt, antraks
 Od poganice – artritis
 Od griže ali sardobolje – dizenterija, krvavi proljev
 Glava koga boli – glavobolja
 Ko je otrovan ali obnezdravlja – otrovanje
 Tko je obuhavijo o tarbuha – bolesti slezene
 Od bolesti žličice i ispod rebra – bolovi u gornjem i srednjem dijelu trbuha, porebrica
 Tišnja – protisli, bol u obliku bodjenja
 Likarija od zmiije koga ujide – ujed zmiije
 Ko ima slizenu veliku, splenomegalija
 O dalaka ali podresli – splenomegalija
 Lik od perućine – ekcem glave i lica u djece
 Komu je žutinica – žutica
 Od groznice – groznica

Koga bole oči – konjunktivitis
 Ko bljuje u nemoći – povraćanje
 Kada su kraste po glavi – seboreja, svrab ili sl.
 Od nesvisti u glavi – nesvjestica
 O bolesti sarca – koronarna bolest
 Lik od ušiju – upala uha
 Kada su u čoviku gujine – gliste
 Od poganca – crni prišt, antraks
 Lik ako bi u kojoj rani bili žila prisičena – rane s presječenim krvnim
 žilama
 Lik od svake bolesti od koje se kašlje – kašalj
 Koga noge bole – reumatska bol u nogama
 Ko se vele nadimlje – nadimanje trbuha, inflatio
 Koja žena ne more poroditi diteta – težak porođaj
 Za sastati se muž i žena – impotencija
 U koje žene ne more biti diteta – neplodnost
 Za imat mliko žena – izostanak laktacije
 Kojoj ženi mliko ustupi – prestanak laktacije
 Kojoj ženi cvit stane – izostanak menstruacije
 Od velika karvotočja – obilno menstrualno krvarenje
 Žena kada otisne dite – tegobe u trudnoći
 Kada zaduši matra – bolesti maternice
 Likarija od matre – bolesti maternice
 Činiti da matra dođe na misto, i dite da bude začeti – ginekološke tegobe
 Ženi od zla cvita – menstrualne tegobe
 Žena koja ne more poroditi dite – težak porođaj
 Žena na kojoj je zaduhva – zaduha, astma
 Žena koja ne ima dice – neplodnost
 Žena kojoj dica umiraju i ne more ji uzraniti – komplikacije u trudnoći
 Kankar – mesotrova, kankrena, gangrena
 Piulje, pijule (na obrazu)
 Prućac, prut – kožna bolest, male kraste na licu ili glavi u djece
 Lik od trutina – zlič, panaritium
 Od travnjače

BOLESTI ŽIVOTINJA

Kad je carkavica na koza – (?)
 Od mukavice na životini – (?)
 Od leđanice – (?)
 Kad je žutinica na životini – žutica

Kada je na govedi šušnjar – parčivac, bolest goveda, zatvor
Kad je na govedi sardobolja – dizenterija, proljev
Lik od gube kozje – (?)

NAČIN IZRADE PRIPRAVAKA I LJEKOVITI OBLICI U KAŠTELANOVOJ LJEKARUŠI

Prema načinu izrade, lijekoviti pripravci iz ove ljekaruše mogu se podijeliti u dvije skupine.

U prvu skupinu spadaju pripravci složenijeg sastava, koji najvjerojatnije potječu iz nekog od tadašnjih brojnih priručnika (*dispensatorium, antidotarium*), kojima su se služile ljekarne. Recepti za pripremu tih lijekova vuku podrijetlo još iz starogrčke i rimske medicine [2, 31]. Tako se u receptu 37. *Za razbiti kamen u čoviku* izrijekom kaže da je to *otajstvo galijena* (Galena) *dotura*. Kao protuotrov preporučuju se *trijake* (recept 84.) Glasoviti teriak koji se koristio kao univerzalni lijek i antidot složenog je sastava, a u nekim se oblicima koristio do XIX. stoljeća. U receptima se koriste mjere unca i libra (primjerice, recept 25. *Melem aliti pomast za vas život čovičji*), a česti su i latinski izrazi napisani fonetski (*olijo di perikon, leimo šanto de indija, gome de levante, akva di tabijano, pra de tucijo...*). Lijekovi ili sirovine za njihovu izradu nabavljaju u *spicijaliji* odnosno ljekarni.

Druga skupina receptata koji se mogu naći i u drugim ljekarušama, potječe iz narodne medicine. Ti su recepti jednostavni, izrađuju se od sirovina iz neposredne okoline, najčešće je to lijekovito bilje, često bez uporabe mjera (207. *Komu je glava kastava*).

U receptima Kaštelanove ljekaruše može se naći većina lijekovitih oblika koji su službeno vrijedili za pojedine gradove odnosno područja do kraja XVII. stoljeća do kada su se koristili oblici galensko-arapske škole. Spomenut ćemo neke [2, 6].

Dekokti (decocta) – vodene iscrpine droga koje se dobivaju ekstrakcijom pri povišenoj temperaturi (recept 209.).

Konfeti (confectione) – mješavine usitnjenih biljnih, životinjskih i mineralnih droga sa šećerom, biljnim sokovima ili vinom (recept 54.).

Sirup (syrup) – sok od svježih biljaka ili plodova, ukuhanih sa šećerom. Suhe se droge najprije moče ili kuhaju s vodom ili vinom, a zatim se dodaje odgovarajuća količina šećera.

Pilule (pillulae) – čvrste kuglice za peroralnu primjenu izrađuju se od raznih prašaka uz dodatak vina, meda, sirupa i dr. (recept 2.).

Masti (unguenta) – sadrže različite životinjske masti, biljna ulja, mineralna ulja i smole. Tim masnim podlogama dodavane su u prah usitnjene smjese biljnih, životinjskih i mineralnih droga (recept 121.).

Melemi (emplastra) – polučvrsti pripravci koji kao masnu podlogu sadrže različita ulja, vosak, loj, lanolin ili smolu. Otopljenoj podlozi dodaju se biljni prašci ili, rjeđe, droge životinjskog ili mineralnog podrijetla (recept 25.).

MJERE UPOTRIJEBLJENE U LJEKARUŠI

U receptima Kašelanova ljekaruše koriste se dvije vrste mjera. U receptima za koje vjerujemo da potječu iz neke od preteča farmakopeje, za koje autor kaže da su prepisani iz tiskanoga latinskoga teksta, koriste se isključivo *librica* i *unca*. Samo se u jednom receptu kao mjera koristi količina koja se može kupiti *trementini* za *osam gazet* (recept 231.), a to je sitan bakreni novac u Austro-Ugarskoj, krajcar, stoti dio forinte. U našim krajevima koji su potpadali pod utjecaj Austrije, Venecije, Bizanta i Turske, mjere nisu bile jedinstvene do početka XIX. stoljeća. Svako područje koristilo je svoje mjere, često vrlo različite. Tako pod istim imenom imamo različite mjere – venecijanska je libra za lijekove imala 301 g (12 unci), a austrijska libra težila je 420 g [37].

U receptima koji svoje podrijetlo imaju u narodnoj medicini, mjere se uopće ne koriste (recepti 201., 204...) ili se koriste pojednostavnjene mjere obično dane opisno: *uzmi ječmena brašna šaku jednu* (recept 140.), *pet šest kapalj* (recept 13.), *uzmi lovorike sto lista* (recept 212.) itd.

ZAKLJUČAK

Budući da je primarni cilj ovog rada bio prikazati recepte i njihove sastojke s povijesnog i etno farmakološkog aspekta i analizirati tekst u kontekstu vremena i društvenog okruženja u kojem je ljekaruša nastala, zbog ograničenog prostora izostavljena je cjelovitija analiza s motrišta suvremene medicinske znanosti, poglavito kliničke medicine i farmakologije.

Prema tome, budući da istraživanje nije završeno ovaj prikaz će poslužiti tek kao uvod u cjelovitu prezentaciju koja će biti nadopunjena kritičkim reminiscencijama sa stajališta aktualne medicinske znanosti i prakse. Uz tako kompletiran rad slijedi pretisak izvornog teksta s usporednom transliteracijom i objavljivanje u zasebnoj publikaciji.

LITERATURA

1. Brenko A, Dugac Ž, Randić M. Narodna medicina. Zagreb: Etnografski muzej, 2001.
2. Šušnić-Fliker Z. Narodne ljekaruše iz Hrvatske nastale u XVII i XVIII stoljeću, Farm glas 1986; 42 (12): 367-83.
3. Rimac-Lasić S., Škrobonja A. Tri ljekaruše imotskih franjevacu. Acta Fac med Flum 1992; 17, (3-4):183-90.
4. Kujundžić N, Matasić V, Glibota M. Ljekaruša fra Karla (Dragutina) Grančića. Farm glas 2003; 59 (7-8): 321-45.
5. Kujundžić N., Glibota M., Bival M. Ljekaruša fra Dobroslava Božića. Farm glas 2006; 62 (12): 669-701.
6. Kujundžić N, Škrobonja A, Tomić T. Plehanska ljekaruša "Zbirka lijekova sa zbirkom ljekovitih trava i uputom kako praviti meleme i murčefe". Acta med-hist Adriat 2006; 4 (1):37-70.
7. Kujundžić N., Zorc M., Glibota M. Ljekaruša fra Jakova Bartulovića. Farm glas 2004; 60 (11): 541-56.
8. Grmek M. D. Rukovet starih medicinskih, matematičko-fizičkih, astronomskih, kemijskih i prirodoslovnih rukopisa sačuvanih u Hrvatskoj i Sloveniji. Rasprave i građa za povijest nauka. Knjiga I. Zagreb: JAZU, 1963; 259-334.
9. Romano J. Jugoslovenska bibliografija lekara i narodnih medicinskih rukopisa. Beograd: Naučno društvo za istoriju zdravstvene kulture Jugoslavije, 1973.
10. Elazar S, Omanić A. Bibliografija medicinskih djela u SR BiH do 1895. Beograd - Zagreb: Medicinska knjiga, 1984.
11. Medić M. Četiri ljekaruše, Prva ljekaruša. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Knjiga XIV; Svezak 2., str. 171-99.
12. Medić M. Četiri ljekaruše, Četvrta ljekaruša. Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena. Knjiga XIV; Svezak 2., str. 253- 73.
13. Pavić A. pl. Pfaental, Prinosi povijesti Poljica. Sarajevo, 1903., str. 144.
14. Rubić I. Poljica. Poljički zbornik I. Zagreb, 1968., str. 7.
15. Kovačić S. Iz crkvene prošlosti Zakučca. Poljica 8. Gata 1983., str. 21.
16. Zelić-Bučan B. Popis stanovništva splitske nadbiskupije. Izdanje HAS. Sv. 6. Split 1967., str. 280.
17. Kovačić S. Iz crkvene prošlosti Zakučca, Poljica 8. Gata 1983., str. 86.
18. Zelić-Bučan B. Popis stanovništva splitske nadbiskupije. Izdanje HAS. Sv. 6. Split 1967., str. 279.
19. Kovačić S. Iz crkvene prošlosti Zakučca. Poljica 8. Gata 1983., str. 92.
20. Mišerda M. Spomenici Gornjih Poljica. Priko, 2003., str. 16.

21. Kovačić S. Iz crkvene prošlosti Zakučca. Poljica 8. Gata 1983., str. 9.
22. Kaštelan S. Povijesni ulomci iz bivše slobodne općine – republike Poljica. Split 1940.
23. Kovačić S. Iz crkvene prošlosti Zakučca. Poljica 8. Gata 1983., str. 94.
24. Katić L. Novopronađeni rukopis poljičkog Statuta. Starine 50, Zagreb, 1960., str. 279-96.
25. Mišerda M. Spomenici Gornjih Poljica. Priko, 2003., str. 328. i 401.
26. Jerončić S. Poljički glagoljci od XV. do XIX. stoljeća. Gata 2006., str. 36-9.
27. Klaić V. Opis zemalja u kojih obitavaju Hrvati, 1881., str. 37.
28. Kovačić S. Poljički glagoljaš. Poljica, 8. Gata: 1983. str. 78-83.
29. Brajičić R. Prinosa opisu duhovnog profila popa glagoljaša u Poljičkoj kneževini. Poljica, 24. Gata, 1999., str. 105.
30. Kovačić S. Poljički glagoljaš. Poljica, 8. Gata, 1983., str. 82.
31. Zelić-Bučan B. Bosančica ili hrvatska ćirilica u srednjoj Dalmaciji. Split: Državni arhiv u Splitu, 2000.
32. Kuštrak D. Farmakognozija – Fitoterapija. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.
33. Domac R. Mala flora Hrvatske i susjednih područja. Zagreb: Školska knjiga, 1973.
34. Šulek B. Jugoslavenski imenik bilja. Zagreb: JAZU, 1879.
35. Gilić S. Rječnik bilja. Rijeka: Stanislav Gilić i Erebia Gorana, 2004.
36. Kušan F. Ljekovito i drugo korisno bilje. Zagreb: Poljoprivredni nakladni zavod, 1956.
37. Tartalja H. O kemijskoj djelatnosti kod Južnih Slavena do XVIII stoljeća. Rasprave i građa za povijest nauka. Knjiga I. Zagreb: JAZU, 1963., str. 13-124.

SAŽETAK

Tijekom prošlih stoljeća u Hrvatskoj su rukopise u kojima su se prikupljali narodni recepti za liječenje bolesti ponajviše pisali katolički svećenici. Rabili bi se za pripremu lijekova i donosili bi upute za njihovu pripremu. Ti spisi pružaju vrijedna saznanja za etnografe i povjesničare farmakologije i medicine. U njima se nalaze opisi tipova i učestalosti pojedinih bolesti ljudi i domaćih životinja, informacije o razvoju etnofarmakologije, narodni medicinski izrazi, imena ljekovitoga bilja te daju uvid u odnos između narodne i znanstveno utemeljene medicine.

Zbog te raznolikosti, ovim je rukopisima potrebno pristupiti multidisciplinarno.

Ovaj članak predstavlja jednu takvu knjigu pod nazivom *Ljekaruša*, koju je 1776. napisao don Petar Kaštelan u Dalmaciji. Knjiga je sve dosad bila u privatnome arhivu i nikad nije objavljena.

Pisana je na hrvatskoj ćirilici koju su još od srednjega vijeka do druge polovice XIX. stoljeća rabili katolički svećenici kada bi pisali na hrvatskome.

Zbirka sadržava 250 recepata za ljudsku primjenu i 10 za životinjsku. Trideset se recepata odnosi na savjete u domaćinstvu. *Materia medica* uglavnom se sastoji od lijekova biljnoga podrijetla. Ima i lijekova životinjskoga odnosno mineralnoga podrijetla, ali njih je manje. Zbirka donosi vrijedne podatke o narodnim nazivima bolesti i ljekovitoga bilja te opisuje kako pripremiti pojedine lijekove. U njoj se nalaze i molitve za ozdravljenje, ali je isključena bilo kakva veza s čaranjem i magijom.

Ključne riječi: povijest medicine, XVIII. stoljeće, etnomedicina, ljekaruše, hrvatsko ćirilično pismo, katolički svećenici